PAVEL ŠTĚPÁN

Prefixálně-sufixální substantiva v pomístních jménech v Čechách

Prefixal-suffixal nouns in Bohemian minor place-names

This article deals with the prefixal-suffixal substantive lexical units found in names of uninhabited places on the territory of Bohemia. A majority of the lexical units analysed are derived from common nouns; formations from proper names (namely toponyms) are rare. In addition to the bases of the individual formations, the repertory of the prefixes and suffixes was investigated. A geolinguistic perspective reveals that the lexical units analysed occur most frequently in minor place-names from southwest and northeast Bohemia.

Key words: minor place-names, nouns, prefixal-suffixal formation, word-formation

Klíčová slova: pomístní jména, substantiva, prefixálně-sufixální tvoření, slovotvorba

0. Předponově-příponové lexikální jednotky vyskytující se v toponymech nebyly dosud podrobněji zkoumány. V tomto příspěvku se zaměříme na prefixálně-sufixální substantiva přítomná v pomístních jménech na území Čech.[1] Důležitým východiskem nám bude studie M. Harvalíka (2000), která podává detailní analýzu pomístních jmen typu *Podles* a *Podlesí*; zabývá se tedy formacemi čistě prefixálními a prefixálně-konverzními. Jak uvádí M. Harvalík, jména typu *Podles* a *Podlesí* úzce souvisejí s předložkovými pomístními jmény typu *Pod horou*, ale také s názvy prefixálně-sufixálními typu *Podhořina*, *Zácestek* (Harvalík, 2000, s. 110–111). Všechny tyto typy pomístních jmen vznikly totiž „za stejným účelem – jejich úkolem je vyjádřit prostorový vztah takto nazvané lokality k jinému, tzv. relačnímu objektu – a navzájem si tak konkurují“ (Harvalík, 2000, s. 111).

Předponově-příponovým toponymům ve slovenštině věnuje pozornost M. Majtán (1974). Za prefixálně-sufixální jména však považuje i formace typu *Zápotočie*, *Prílesie*, která (ve shodě s M. Harvalíkem) chápeme jako formace prefixálně-konverzní. Tento typ podle M. Majtána představuje téměř 90 % všech slovenských předponově-příponových jmen; zbývajících 10 % jmen tohoto typu, tedy názvy, které jsou předmětem našeho zájmu, autor bohužel ponechává stranou.

Výrazy vzniklé prefixálně-sufixálním tvořením zahrnují Daneš – Dokulil – Kuchař (1967, s. 685) – stejně jako formace prefixálně-konverzní – mezi předponové útvary

[1] Naším materiálovým východiskem je abecední generální katalog pomístních jmen v Čechách, uložený v oddělení onomastiky Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., v Praze.

smíšeného typu. Ve většině případů vzniká předpona přehodnocením původní předložky. Prefixálně-sufixální útvary vznikají nejčastěji z dvouslovných předložkových výrazů, tj. ze „spojení předložky s příslušným pádovým tvarem podstatného jména“ (Daneš – Dokulil – Kuchař, 1967, s. 685). Za fundující útvar bývá považováno celé toto předložkové spojení, k němuž se připojuje slovotvorný sufix.[2]

Jak uvádí Mluvnice češtiny 1 (1986, s. 315; dále MČ 1), prefixálně-sufixální substantiva se formálně stýkají „s odvozeninami od prefigovaných adjektiv: *bezbožník – bezbožný*“. Ve shodě s MČ 1 se takto utvořenými výrazy nezabýváme a omezujeme se na substantiva motivovaná bezprostředně předložkovým výrazem (k tomu viz výše).

V apelativní sféře jazyka se při tomto odvozování uplatňují sufixy *-ík*/*-ník* (*náčelník*, *náhrdelník*), *-ice*/*-nice* (*náušnice*, *pobřišnice*), *-ek* (*náhubek*, *záhumenek*), *-ka* (*podkolenka*, *příručka*), řídce pak *-eň* (*předprseň*), *-ák* (*zálesák*), *-ec* (*bezdomovec*) (viz MČ 1, s. 315).

Substantivní lexikální jednotky vzniklé prefixálně-sufixálním tvořením vyskytující se v pomístních jménech na území Čech klasifikujeme podle sufixů, které se připojují k fundujícímu útvaru tvořenému předložkovým spojením. Základním kritériem třídění je rod analyzovaných substantiv; k jednomu ze tří rodů jsou totiž daná podstatná jména přiřazena právě na základě jednotlivých slovotvorných sufixů.

1. Maskulina[3]

1.1 Sufix *-ec*

Z předložkových spojení *pod lazem*, *za brodem*, *za humny*, *za horou* byly sufixem *-ec* utvořeny pravděpodobně lexikální jednotky[4] *PODLAŽEC*, *ZABRODEC*[5], *ZÁHUMENEC*[6], *ZÁHOREC*[7]. Tvoření pomocí tohoto sufixu tedy není příliš časté; vzhledem k tomu, že sufix *-ec* může plnit i funkci deminutivního sufixu, interpre-

---

[2] Jen u malé skupiny substantiv je fundujícím útvarem pouze samo základové substantivum (Daneš – Dokulil – Kuchař, 1967, s. 685) – jedná se o substantiva vzniklá prefixálně-sufixálním tvořením s nepředložkovou (pravou) předponou. Těchto substantiv je velmi malý počet a „až na jedinou výjimku jména *pahorek*“ jde o „jména okrajová, řídká a zastaralá“ (Daneš – Dokulil – Kuchař, 1967, s. 694).

[3] Nezabýváme se lexikálními jednotkami zakončenými na *-ák*, které jsou výsledkem univerbizace. Sufix *-ák* se zde připojuje k adjektivům vzniklým prefixálně-sufixálním tvořením. Kupř. pomístní jméno *Podhraďák* vzniklo univerbizací názvu *Podhradní rybník* (v jiných případech se ovšem základem univerbizace mohlo stát i apelativní spojení).

[4] Analyzované lexikální jednotky, které zároveň jsou při lexikografickém zpracovávání materiálu pomístních jmen potenciálními heslovými slovy, v celém článku zapisujeme v souladu s územ Slovníku pomístních jmen v Čechách (Matúšová a kol., 2005–2009) verzálkami. Tyto lexikální jednotky nejsou vždy shodné s konkrétními pomístními jmény.

[5] Slovotvorná interpretace této lexikální jednotky je však sporná; nelze vyloučit ani to, že byla utvořena prostou prefixací z apelativa *brodec* ‚zdrob. k *brod*‘ (Gebauer, 1903; Kott, 1901, s. 429), eventuálně z pomístního jména *Brodec* (z dané lokality nedoloženého). (U slovníků češtiny v článku odkazujeme – s výjimkou Kottova slovníku – na jednotlivá hesla bez udání konkrétního dílu a strany.)

tace lexikálních jednotek, jejichž základem je spojení předložky se substantivem mužského rodu, je navíc nejednoznačná.

1.2 Sufix *-ek*[8]

Podle Daneše – Dokulila – Kuchaře (1967, s. 692) se sufixem *-ek* tvoří z předložkových spojení kromě obecných jmen osob (*bezzemek*) i obecná jména předmětů, např. *náhrobek*, *podbradek*, *zástěnek*, *podnivek* apod. V našem materiálu slouží tento sufix k odvozování lexikálních jednotek od spojení:

a) předložky *po* s apelativním substantivem
   aa) mužského rodu[9]: *břeh – POBŘEŽEK*
   ab) ženského rodu: *hora – POHŮREK*

b) předložky *pod*
   ba) s apelativním substantivem
      baa) mužského rodu: *luh – PODLOUŽEK*[10]
      bab) ženského rodu: *cesta – PODCESTEK*, *hora* nebo *hůra – PODHŮREK*, *mez – PODMEZEK*[11], *niva – PODNIVEK*[12] (s variantou *PODNÍVEK*), *stráň – PODSTRÁNĚK*
   bb) s propriem: pozemkové jméno *Lomy – PODLOMEK*

c) předložky *za* s apelativním substantivem
   ca) ženského rodu: *cesta – ZÁCESTEK*[13], *hora – ZÁHOREK*, *ZÁHOŘEK*, *struha – ZÁSTRUŽEK*[14], *ves – ZÁVESEK*
   cb) středního rodu: *humno – ZÁHUMENEK*[15]

---

[6] Příruční slovník jazyka českého (dále PSJČ) dokládá apelativum *záhumenec* ve významu ‚záhumní', tj. ‚místo, pozemek za humny'.

[7] Nezařazujeme sem lexikální jednotky *PŘÍHONEC* a *ZÁHONEC*, které sice teoreticky mohly být utvořeny příponou *-ec* z předložkových spojení *při honu*, *za honem*, ovšem pravděpodobně se jedná spíše o deminutiva utvořená od apelativ *příhon* a *záhon* (srov. deminutivní apelativum *příhonec* v PSJČ).

[8] K sufixu *-ek* můžeme přiřadit i složený (deminutivní) formant *-eček*, se kterým se setkáváme v lexikální jednotce *PODNIVEČEK* (s variantou *PODNÍVEČEK*).

[9] Ke klasifikaci podle rodu substantiv vystupujících ve fundujících předložkových spojeních přistupujeme pouze tehdy, pokud je jejich rod relevantní. Jde o případy, kdy užitý (častěji se vyskytující) sufix (např. *-ek* nebo *-ka*) může u substantiv určitého rodu vystupovat i jako sufix deminutivní.

[10] Nelze však vyloučit, že lexikální jednotka *PODLOUŽEK* mohla vzniknout čistou prefixací z apelativa *loužek*, případně z pomístního jména *Loužek* (z dané lokality však nedoloženého).

[11] PSJČ zaznamenává apelativum *podmezek* s významem ‚podmezí', tj. ‚místo pod mezí'.

[12] PSJČ uvádí apelativum *podnivek* ‚pruh pozemku pod polem nechávaný jako palouk'.

[13] Kott (1887, s. 27) dokládá apelativum *zácestek* ‚pole za cestou', vyskytující se podle jeho údajů „na Hané".

[14] Kott (1901, s. 399) zaznamenává apelativum *zástružek*, které dokumentuje následujícím dokladem: „K té zahradě přidávám potok i (s) z-kem, s olším." Definici významu nepodává.

1.3 Sufix *-(n)ík*

Podle Daneše – Dokulila – Kuchaře (1967, s. 692) se sufixem *-(n)ík* tvoří z předložkových spojení mj. obecná jména předmětů, např. *nákrčník*, *podnožník*. U podstatných jmen prefixálně-sufixálních obecně platí, že mnohá z nich „mají souběžnou motivaci přídavným jménem ve smyslu nositele vlastnosti, přičemž se tato motivace jeví někdy i jako hlavní; např. *bezbožník* má těsnější vztah k adjektivu *bezbožný* než k předložkovému pádu *bez boha*“ (Daneš – Dokulil – Kuchař, 1967, s. 691). Totéž platí i o lexikálních jednotkách přítomných v pomístních jménech. Lexikální jednotka *PODLESNÍK* mohla být utvořena jednak sufixem *-ník* z předložkového spojení *pod lesem*, jednak sufixem *-ík* z adjektiva *podlesní* (doloženého v apelativních slovnících češtiny). V některých případech však taková adjektiva nejsou doložena a jejich existenci můžeme stěží předpokládat (srov. např. adjektivum **protilužní* jakožto potenciální slovotvorné východisko lexikální jednotky *PROTILUŽNÍK*).

Sufix *-(n)ík* se v našem materiálu připojuje ke spojením předložky s apelativem. Ve fundujících předložkových pádech se setkáváme s předložkami:

a) *pod*: *kovárna – PODKOVÁRNÍK*, *cesta – PODCESTNÍK*, *humno – PODHUMENÍK*, *les – PODLESNÍK*, *mez – PODMEZNÍK*, *ves – PODVESNÍK*
b) *proti*: *luh – PROTILUŽNÍK*
c) *za*: *humna – ZAHUMENÍK*, *ZÁHUMENÍK*, *hora – ZÁHORNÍK*, *les – ZÁLESNÍK*, *pole – ZÁPOLNÍK*

2. Feminina

2.1 Sufix *-ka*

Sufix *-ka* slouží podle Daneše – Dokulila – Kuchaře (1967, s. 693) mj. k tvoření prefixálně-sufixálních názvů věcí, např. *náprsenka*, *podnožka*. Vzhledem k tomu, že sufix *-ka* může plnit i funkci deminutivního sufixu, interpretace lexikálních jednotek přítomných v pomístních jménech, jejichž základem je spojení předložky se substantivem ženského rodu, je často nejednoznačná. Navíc nelze zcela vyloučit, že v některých případech má sufix *-ka* funkci sufixu univerbizačního. V našem materiálu slouží tento sufix k odvozování lexikálních jednotek od spojení:

a) předložky *bez* s apelativním substantivem mužského rodu: *kout – BEZKOUTKA*
b) předložky *mezi* s apelativním substantivem
   ba) mužského rodu: *les – MEZILESKA*
   bb) ženského rodu: *hráz – MEZIHRÁZKA*

---

[15] PSJČ uvádí u apelativa *záhumenek* pouze novější významy ‚menší pozemek, který má člen zemědělského družstva pro osobní potřebu‘ a ‚malé pomocné hospodářství člena jednotného zemědělského družstva sloužící jeho osobní potřebě‘. Starší slovníky toto apelativum nezaznamenávají.

c) předložky *pod* s apelativním substantivem:
   ca) mužského rodu: *mlejn – PODEMLEJNKA*, *les – PODLESKA*
   cb) ženského rodu: *hráz – PODHRÁZKA*, *niva – PODNIVKA* (s variantou *PODNÍVKA*), *ves – PODVESKA*
   cc) středního rodu: *pole – PODPOLKA*

d) předložky *za* s apelativním substantivem:
   da) rodu ženského: *hora – ZÁHORKA*, *ves – ZÁVESKA*
   db) rodu středního: *humno – ZAHUMENKA*, *ZÁHUMENKA*[16]

2.2 Sufix *-(n)ice*

Podle Daneše – Dokulila – Kuchaře (1967, s. 693) se sufixem *-(n)ice* tvoří od předložkových pádů pouze obecná jména předmětů (*náušnice*, *záhumenice*). V našem materiálu se tato přípona připojuje ke spojením předložky s apelativem. Ve fundujících předložkových pádech se setkáváme s předložkami:

a) *pod*: *dub – PODUBICE* (< **PODDUBICE*), *hora – PODHORNICE*, *hráz – PODHRÁZNICE*, *jedle – PODJEDLICE*, *sad – PODSADNICE*
b) *při*: *důl – PŘÍDOLNICE*
c) *za*: *humno – ZAHUMENICE, ZÁHUMENICE*[17], *ZAHUMNICE*, *ZÁHUMNICE*[18], *důl – ZÁDOLNICE*, *kostel – ZÁKOSTELNICE*

2.3 Sufix *-ina*

Sufixem *-ina* je podle Daneše – Dokulila – Kuchaře (1967, s. 693) od předložkových pádů odvozen pouze malý počet substantiv. Je však pozoruhodné, že většina z nich má „zeměpisný" význam: *návršina*, *pobřežina*, *pohořina*, *površina*, *zálesina*. Z předložkových spojení *pod horou*, *pod dvorem*, *za borem*, *za řekou* byly sufixem *-ina* utvořeny lexikální jednotky *PODHOŘINA*[19], *PODDVOŘINA*, *ZÁBOŘINA* a *ZÁŘEČINA*[20]. Ze spojení předložky s pomístním jménem byla utvořena lexikální jednotka *ZÁSOUČINA* (< **ZÁSOUDČINA*[21]).

---

[16] PSJČ uvádí apelativum *záhumenka* s významy ‚pozemek za humny' a ‚záhumenek'.
[17] PSJČ dokládá apelativum *záhumenice* ‚místo, pozemek za humny'.
[18] Kott (1893, s. 1107) zaznamenává apelativum *záhumnice* s významem ‚záhumní'.
[19] Kott (1880, s. 634) uvádí apelativum *podhořina* ‚pata hory, krajina pod horou n. pod horami'.
[20] Kott (1906, s. 520) zachycuje apelativum *zářečina*, které dokumentuje příkladem „vrch na z-ně (za řekou)"; definici významu neuvádí.
[21] Pole *Zásoučina* bylo podle soupisu pomístních jmen pro Klenčí pod Čerchovem na Domažlicku nazváno podle polohy za roklí *Soudky*.

2.4 Sufix *-ovna*

Tvoření prefixálně-sufixálních substantiv sufixem *-ovna* není v apelativní sféře jazyka doloženo. V pomístních jménech z území Čech se vyskytují dvě lexikální jednotky utvořené touto příponou, a to *ZÁHROBOVNA* (z předložkového spojení *za hrobem*[22]) a *ZÁVRŠKOVNA* (*za vrškem*).

2.5 Sufix *-eň*

Sufixem *-eň* se řídce tvoří prefixálně-sufixální útvary jak v apelativní sféře jazyka, tak v pomístních jménech z území Čech. V našem materiálu jsou doloženy formace *PODČTVRTEŇ*[23] a *ZÁVODEŇ*[24].

3. Neutra – sufix *-sko*

Lexikální jednotky typu *PODVESKO*, *ZÁHORSKO*, vyskytující se v pomístních jménech v Čechách, můžeme interpretovat buď jako prefixálně-sufixální formace utvořené sufixem *-sko* z předložkových spojení *pod vsí*, *za horou* apod., nebo jako substantiva vzniklá konverzí z adjektiv typu *podveský*, *záhorský*. Podle první z obou možných interpretací by sufixem *-sko* byly utvořeny lexikální jednotky *MEZIVESKO* (z předložkového spojení *mezi vsemi*), *POHORSKO* (*po hoře*), *PODVESKO* (*pod vsí*), *ZADVORSKO* (*za dvorem*), *ZÁHORSKO* (*za horou*). V jednom případě by bylo doloženo tvoření ze spojení předložky a propria: *PODŽALSKO* ze spojení předložky *pod* s oronymem *Žalý*.[25]

4. Jazykovězeměpisné hledisko

O všech zkoumaných prefixálně-sufixálních formacích (a to substantivních i adjektivních – viz III.B) vystupujících v pomístních jménech lze obecně říci, že jsou nejčastější v jihozápadních a v severovýchodních Čechách.

Přiložené mapky[26] č. 1 a 2 zaznamenávají územní distribuci substantivních prefixálně-sufixálních lexikálních jednotek; mapa č. 1 znázorňuje výskyt formací žen-

---

[22] Podle F. Cuřína (1969, s. 85) původní apelativum *grobъ* přítomné v mnohých toponymech „mohlo mít sice někdy i význam *Grab*, sepulcrum, ale […] je to význam pozdější a […] aspoň v Čechách v staré době a nářečně donedávna mělo nebo dosud má význam původní, tj. hromada, násyp, kopec“. Pomístní jméno *Záhrobovna*, patřící rokli v Pavlíkově na Rakovnicku, má tedy zřejmě obdobnou motivaci jako název *ZávršKovna* (pojmenování pole v Žárovné na Prachaticku).

[23] Patrně z předložkového pádu *pod čtvrtí*. Motivace pomístního jména *Na Podčtvrtni* (pole a louky v Nítovicích na Jindřichohradecku) není zcela zřejmá.

[24] Název *Závodeň* patří místní části obce Záhornice na Královéměstecku. Vychází z předložkového spojení *za vodou* a odráží polohu místní části za potokem (vzhledem k centru obce).

[25] Název louky *Podžalsko* v Mrklově na Jilemnicku odráží její polohu pod vrchem *Žalý*.

[26] Orientační body na mapkách jsou sídly bývalých soudních okresů. Užité zkratky těchto sídel jsou

Mapka č. 1

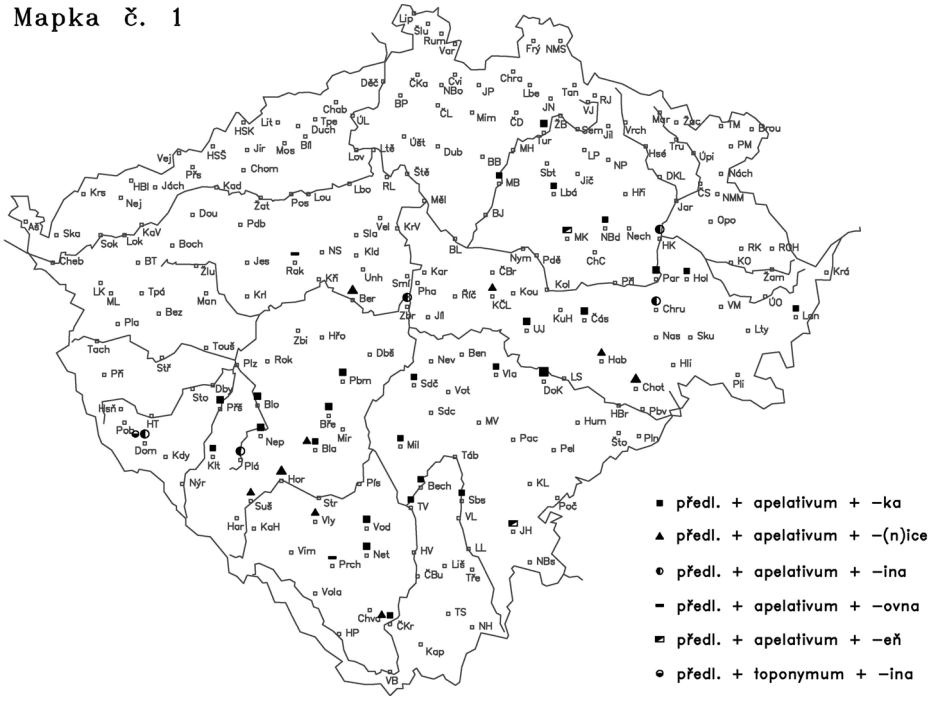

ského rodu, mapa č. 2 pak rodu mužského. Feminina vytvářejí poměrně výrazný areál na jihozápadě a jihu Čech, ohraničený na severu linií Domažlice – Přeštice – Blovice – Příbram – Sedlčany – Milevsko – Soběslav – Jindřichův Hradec. Méně ostře ohraničená je oblast výskytu prefixálně-sufixálních substantiv ženského rodu na východě a severovýchodě Čech (viz mapu č. 1). Maskulina se vyskytují jižně od linie Sušice – Nepomuk – Rokycany – Hořovice – Jílové – Benešov – Mladá Vožice – Pelhřimov, dále pak (méně často) v severovýchodních Čechách (v úzkém pásu od Turnova a Sobotky ke Kostelci nad Orlicí a Vysokému Mýtu; ojedinělý je pak výskyt na Poličsku – viz mapu č. 2). U většiny jednotlivých sufixů mužského i ženského rodu nezaznamenáváme výraznější rozdíly v jejich distribuci. Lze však konstatovat, že v oblasti severovýchodních Čech je ze sufixů mužského rodu zastoupen pouze sufix *-ník*, který je naopak řídký v jihozápadních Čechách.

---

vysvětleny např. v úvodním svazku Slovníku pomístních jmen v Čechách (Olivová-Nezbedová – Malenínská, 2000, s. 14–18). Velikost značek je přímo úměrná počtu výskytů pomístních jmen v jednotlivých soudních okresech.

Mapka č. 2

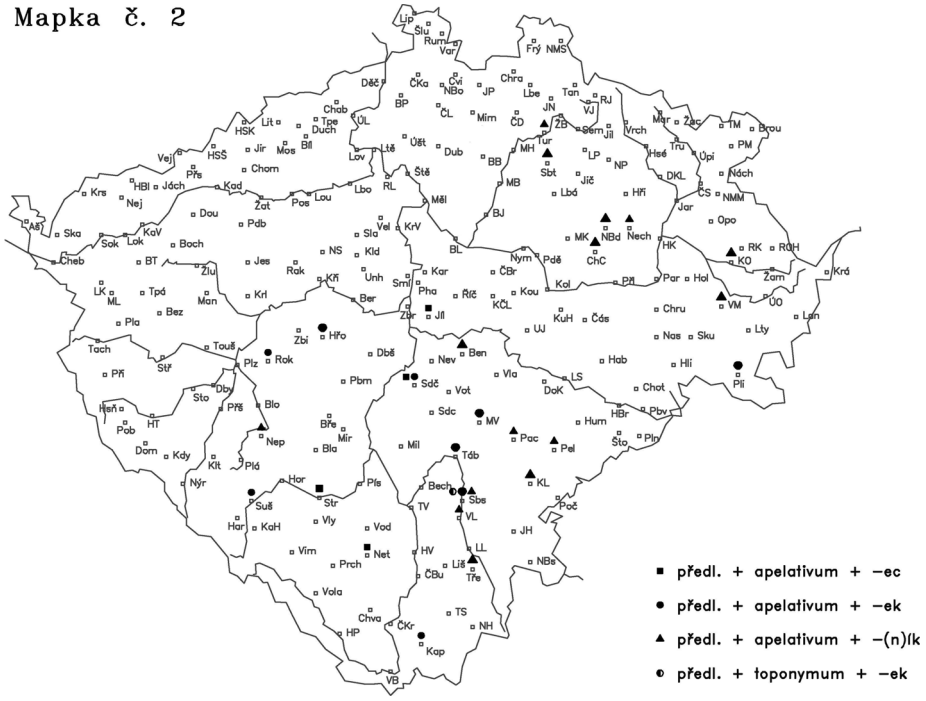

5. Závěr

V příspěvku byla věnována pozornost substantivním lexikálním jednotkám vyskytujícím se v anoikonymii Čech, které vznikly prefixálně-sufixálním tvořením. Doloženo je především tvoření ze základů apelativních, základy propriální (konkrétně toponymické) se vyskytují jen ojediněle. Při tomto způsobu tvoření se uplatňují následující sufixy: *-ec*, *-ek*, *-(n)ík*, *-ka*, *-(n)ice*, *-ina*, *-ovna*, *-eň*, *-sko*. Z prefixů jsou nejčastější *pod(e)-* a dále *za-/zá-*; s větším odstupem pak následují *mezi-*, *po-*, *pří-*, *bez-* a *proti-*. Jako překvapivá se zde jeví naprostá absence prefixu *nad-*. Jazykovězeměpisný pohled ukázal, že analyzované lexikální jednotky se nejčastěji vyskytují v pomístních jménech v jihozápadních a severovýchodních Čechách.

LITERATURA

CUŘÍN, F. (1969): *Kapitoly z dějin českých nářečí a místních a pomístních jmen*. Praha: Univerzita Karlova.

DANEŠ, F. – DOKULIL, M. – KUCHAŘ, J. a kol. (1967): *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen.* Praha: Academia.

GEBAUER, J. (1903, 1916): *Slovník staročeský I, II.* Praha: Česká grafická akciová společnost Unie.
HARVALÍK, M. (2000): Ke konkurenčním vztahům v českém anoikonymickém systému (na příkladě dvou anoikonymických strukturních modelů). In: L. Olivová-Nezbedová – R. Šrámek – M. Harvalík (eds.), *Onomastické práce 4. Sborník rozprav k sedmdesátým narozeninám univ. prof. PhDr. Ivana Lutterera, CSc.* Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, s. 109–137.
KOTT, F. Š. (1880): *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický II*. Praha: František Šimáček.
KOTT, F. Š. (1887): *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický V.* Praha: František Šimáček.
KOTT, F. Š. (1893): *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický VII.* Praha: František Šimáček.
KOTT, F. Š. (1901): *Druhý příspěvek k Česko-německému slovníku zvláště grammaticko-fraseologickému.* Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
KOTT, F. Š. (1906): *Třetí příspěvek k Česko-německému slovníku zvláště grammaticko-fraseologickému.* Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
MAJTÁN, M. (1974): Predponovo-príponové zemepisné názvy v slovenčine. *Jazykovedný časopis*, 25, s. 32–37.
MATÚŠOVÁ, J. a kol. (2005–2009): *Slovník pomístních jmen v Čechách I–V*. Praha: Academia.
Mluvnice češtiny 1 (1986). Praha: Academia.
OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, L. – MALENÍNSKÁ, J. (2000): *Slovník pomístních jmen v Čechách. Úvodní svazek*. Praha: Academia.
Příruční slovník jazyka českého I–VIII (1935–1957). Praha: Státní nakladatelství, Školní nakladatelství, SPN.

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Valentinská 1, 116 46 Praha 1
stepan@ujc.cas.cz